

ВОЛИНСЬКІ ПОДІЇ 1943 р.: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОЦІНКИ ЗА МЕТОДОЛОГІЄЮ ГЕНОЦИДНИХ СТУДІЙ

Для збалансованої та всебічної оцінки українсько-польського конфлікту часів Другої світової війни, зокрема, подій 1943 р. на Волині, важливим інструментом може стати методологія, яка використовується при теоретичному вивченні явища геноциду в рамках геноцидних студій (*Genocide Studies*). Кваліфікація та інтерпретація злочину геноциду передбачає проведення ретельного аналізу структури цього явища, дослідження його складових частин, динаміки та механізмів їх реалізації, визначення особливостей, які проявляються на певних етапах підготовки та здійснення геноцидних дій.

Розглядаючи злочин геноциду як історичне явище, доводиться визнати, що він мусить демонструвати певні універсальні особливості, однаковою мірою характерні для кожного із усіх окремих випадків геноцидних дій. Як вдало зауважив відомий російський та американський соціолог Пітірім Сорокін (1889–1968), “Неповторюваний у цілому історичний процес складається із повторюваних елементів”¹. Так само, як усі революції, що відбулися в світі протягом ХІХ–ХХ ст. мали помітні спільні риси, усі геноциди ХХ ст. також відзначалися характерними типологічними особливостями. Сьогодні із впевненістю можна ствердити, що здійснення геноциду неможливе без тривалого підготовчого періоду та без застосування специфічних соціальних механізмів, котрі не виникають самочинно, а є результатом цілеспрямованої діяльності державного апарату. Тоталітарні та авторитарні режими, які вчиняли злочини геноциду протягом ХХ ст., незмінно дотримувалися однакової схеми дій та застосовували ті ж самі прийоми, котрі можна визначити шляхом аналізу їх урядової політики. Відтворивши “класичну” схему геноцидних дій, ми можемо порівняти її із реальним перебігом українсько-польського

¹ Сорокін П. Социология революции. Москва: Астрель, 2008. С. 27.

протистояння періоду Другої світової війни, зокрема, трагічними подіями 1943 р. на Волині.

Підсумовуючи сучасні тенденції теоретичного осмислення явища геноциду, британський соціолог із Університету Сасекса в Брайтоні (Східний Сасекс, Велика Британія) Мартін Шоу (нар. 1947 р.) наголосив на тому, що найважливішою передумовою геноцидних дій є наявність у суспільстві певних, специфічних соціально-політичних структур та соціальних механізмів. На думку ученого, це навіть важливіше, аніж суб'єктність та мотивація практичних виконавців геноциду, яка виникає лише вторинно². Дослідники, які займаються геноцидними студіями, сходяться у тому, що неодмінними обставинами-ознаками геноциду є: широко маніфестована ідеологічна першооснова геноцидних дій, яка прямо свідчить про намір фізичного знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи; беззахисність та вразливість жертв, що стає наслідком їх суспільного виключення та віктимізації; суттєва перевага організаторів геноцидних дій у силі, організованості, можливостях координувати свої дії та тривалий час підтримувати їх високу інтенсивність на великих за розмірами територіях; систематичність та послідовність геноцидних дій, скерованих проти призначеної до винищення групи; монополія на застосування насилля. Здійснення усіх згаданих умов потребує великих ресурсів та організаційних можливостей, тому на практиці може бути реалізоване тільки суверенною державною владою, яка здійснює ефективний контроль над територією, де відбувається геноцид.

Геноцид є тривалим процесом зі складною структурою, яка не обмежується самим лише масовим винищенням національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Американська дослідниця зі Школи права ім. Бенджаміна Кардозо в Нью-Йорку Шері Розенберг (1967–2015) визначила це у наступний

² Shaw M. From Comparative to International Genocide Studies: The International Production of Genocide in 20th Century Europe // *European Journal of International Relations*. Vol. 18. No. 4. 2011. P. 645–668.

спосіб: “геноцид є процесом, а не подією”³. Ця ідея настільки очевидна, що на ній наголошував ще Рафал Лемкін (1900–1959), польський та американський правник, який в 1944 р. першим використав визначення *геноцид* на позначення свідомого та організованого масового винищення цивільного населення. У відомій праці “Правління держав Осі в окупованій Європі”, в якій Р. Лемкін вперше використав цей термін, він визначав геноцид як: “скоординований план різних дій, спрямованих на руйнування основних підвалин життя національних груп, з метою знищення самих цих груп. Мета такого плану полягає у розпаді політичних і соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп, а також ліквідації особистої безпеки, свободи, здоров’я, гідності, і навіть життя людей, що належать до таких груп”⁴.

Ідею Р. Лемкіна про складну структуру геноциду як історичного явища розвинув на початку 1960-х рр. один із найавторитетніших у ХХ ст. дослідників Голокосту, американський політолог та історик Рауль Гільберг (1926–2007), який працював у Вермонтському університеті в Берлінгтоні (Вермонт, США). Він запропонував виділяти у геноциді чотири стадії, кожна із яких є необхідною, бо без неї неможливий перехід до наступної стадії процесу: *визначення, експропріація, концентрація та винищення*. На першій стадії – *визначення* – обрану для наступної екстермінації людську групу відмежовують від решти населення та символічно позначають як ворога. Протягом наступної стадії – *експропріації* – представників попередньо визначеної групи позбавляють можливостей використовувати свої професійні вміння та навички для утримання економічної самостійності, створюють перешкоди у доступі до освіти, ліквідовують усі суспільні надбання та переваги цієї групи, себто усіяко послаблюють у такий спосіб, аби мінімалізувати можливості опору з її боку. Як правило, цей етап реалізується через законодавче регулювання, що запроваджує на певній території правовий апартеїд, позбавляючи представників

³ Rosenberg S. P. Genocide Is a Process, Not an Event // Genocide Studies and Prevention: An International Journal. Vol. 7. Iss. 1. 2012. (April). P. 16.

⁴ Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe. Law of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress. Clark: The Lawbook Exchange, Ltd, 2005. P. 79. [Репринт видання 1944 р.]

соціально упослідженої групи юридичного захисту та прав, якими користується загал населення. Стадія, яку Р. Гільберг визначив як *концентрація*, передбачає зосередження призначених на винищення людей на визначених територіях та обмеження їх у праві на вільне пересування. Лишень по тому, як усі три перші стадії завершені, відбувається масова екстермінація, фізичне винищення представників соціально упослідженої, економічно та політично ослабленої, територіально локалізованої людської групи. Учений підкреслював, що всі етапи геноцидних дій є обов'язковими, навмисними та планованими⁵.

У лютому 1996 р. американський юрист і правозахисник Грегорі Стентон (нар. 1950 р.), який згодом став засновником та президентом американської недержавної організації “Геносайд вотч” (*Genocide Watch*) та працівником дослідного центру Університету Джорджа Мейсона (відділення у Ферфаксі, Вірджинія, США) запропонував уряду США доповідь, в котрій обґрунтував вісім стадій, котрі, на його думку, проходить будь-який із випадків геноциду⁶. Автор доповіді мав значний досвід вивчення геноциду, у 1980-х рр. він виконував науковий проект документування та дослідження геноциду в Камбоджі, котрий реалізовував Йельський університет у Нью-Гейвені (Коннектикут, США), а протягом 1992–1999 рр. працював у Державному департаменті США, займаючись там справами геноциду в Руанді та іншими випадками масового насилля в Африці (Бурунді, Центрально-Африканська республіка, Мозамбік). Свою доповідь Г. Стентон створив на основі узагальнюючого аналізу перебігу геноциду народу тутсі в Руанді. Доповідь мала не лише наукове, але й практичне значення. Г. Стентон підкреслював, що виокремлення поступових стадій підготовки до масової екстермінації, дозволяє “діагностувати” наближення геноциду. Крім цього, для кожної зі стадій підготовки геноциду, учений запропонував активні контрзаходи, котрі на його думку мали б зупинити розгортання геноцидних дій.

⁵ Hilberg R. *The Destruction of the European Jews*. Vol. I. 3ed ed. New Haven: Yale University Press, 2003. P. 79.

⁶ Stanton G. H. *The Eight Stages of Genocide // The genocide studies reader / Ed. By S. Totten, P. R. Bartrop*. New York–London, Routledge, 2009. P. 127–129.

Відповідно до аналізу американського правозахисника підготовчий період до геноциду складається із шести етапів: *класифікації* (поділ населення на “ми” та “вони” на основі національності, раси, віри тощо), *символізації* (на цьому етапі відбувається чітка суспільна градація, групи, котрі призначені для суспільного виключення соціально стигматизуються (завдяки утвердженню суспільних стереотипів з негативними ознаками виділяються із загалу, часто отримують візуальні символи упослідженої ідентифікації), *дегуманізації* (суспільно виключена група дегуманізується, її представникам приписують нелюдські форми поведінки, котрі, буцімто дискваліфікують їх як “цивілізованих” людей; усіх членів цієї групи починають ототожнювати із неморальною поведінкою, соціальними проблемами тощо), *організації* (створення спеціальних груп бойовиків (найчастіше парамілітарних утворень, що діють за завданням уряду) для здійснення геноциду; підготовка практичних планів масового винищення, складання проскрипційних списків та ін.), *поляризації* (посилення пропагандистської дискредитації групи населення призначеної на знищення; критика поміркованих сил у власному середовищі, завдяки чому досягається нейтралізація противників насильницького розв’язання конфлікту), *підготовки* (відмежування потенційних жертв соціальними засобами із загалу населення країни; їх обеззброєння, позбавлення ресурсів для самозахисту; про плани фізичного винищення противників починають говорити відкрито). Сьомим етапом є сам *геноцид*, а восьмим – його *заперечення*. У квітні 2012 р. Г. Стентон вирішив додати до своєї схеми ще дві стадії підготовки геноциду: *дискримінацію* (як третю стадію, котра відбувається після символізації та перед дегуманізацією) та *переслідування* (як восьму стадію, що передує фізичній екстермінації). Основною метою етапу *дискримінації* є позбавлення членів призначеної на винищення групи політичних та громадських прав шляхом встановлення для неї юридично зафіксованих обмежень. На етапі *переслідування* організатори геноцидних дій руйнують соціальні зв’язки усередині дискримінованої групи, так аби додатково послабити її можливості опору.

Дещо відмінну схему генези геноциду висунув у 2009 р. контroversійний американський політолог та історик Деніель Гольдгаген (нар. 1959 р.), який тривалий час працював у Гарвардському університеті в Кембриджі (Массачусетс, США), а від 2003 р. є індивідуальним дослідником. Згідно із його концепцією геноцид відбувається у п'ять етапів. Перший – *виключення* – полягає у руйнуванні політичних, соціальних, релігійних та культурних ідентичностей групи, так аби сформувати сприйняття її членів як ворожого, шкідливого елемента. На позначення цього етапу Д. Гольдгаген вживає терміну *елімінаціонізм*, який сам винайшов й уперше використав у своїй книзі “Добровільні кати Гітлер” 1996 р.⁷ Другий етап геноцидних дій – *репресії* – на думку політолога, спрямований на політичну та правову сегрегацію переслідуваної групи, розрив її соціальних зв'язків із рештою населення, економічне та соціальне послаблення. Третій – *вигнання* – заключається у депортації цільової групи із місць її постійного проживання. Четвертий етап (*запобігання відтворенню*) має на меті – штучне погіршення умов життя групи людей призначених до знищення. П'ятий (*екстермінація*) – власне масове винищення⁸.

Проблемами теорії геноциду на початку ХХІ ст. активно займався американський учений-психолог угорського походження Ервін Стауб (нар. 1938 р.), який працює професором-емеритом в Університеті Массачусетса в Амгерсті (Массачусетс, США). Тривалий час вивчаючи проблеми політичного насилля, учений визначив наступні передумови геноциду: існування в суспільстві чіткого переконання, що представники певної групи, зважаючи на своє упривілейоване становище, зазнають значно менших проблем та збитків соціально-економічного характеру, аніж решта населення; наявність ідеології, яка легітимізує упереджене й негативне ставлення до призначеної на знищення групи, а також присутність “натхненників геноциду” – домінуючої у

⁷ Goldhagen D. J. Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust. New York: Alfred A. Knopf, 1996. 622 p.

⁸ Goldhagen D. J. Worse than War: Genocide, Eliminationism, and the Ongoing Assault on Humanity. New York: Public Affairs, 2009. P. 17–18.

суспільстві групи, яка генерує насилля⁹. Окремо учений наголосив на важливості існування соціально-культурних передумов геноциду, а саме – суттєвих відмінностей у рівні та способі життя, заможності тощо між призначеною на винищення групою осіб та рештою населення. На думку Е. Стауба спосіб життя жертв та катів має серйозно відрізнятися у сенсі розподілу прав та привілеїв¹⁰.

Важливим висновком Е. Стауба, який він теоретично обґрунтував, є те, що геноцидне насильство ніколи не виникає спонтанно. Геноцид розвивається поступово, починаючись із дискримінації переходить у переслідування, які початково можуть мати тільки символічну форму й радикалізуються з часом, зрештою сягнувши рівня масового винищення¹¹.

Свій внесок у визначення передумов геноциду зробив відомий афганський історик та філософ, що тривалий час працював у США, Мухаммад Хасан Какар (1929–2017). Учений наголошував на соціально-культурних передумовах геноциду, заявляючи, що найважливішою умовою масового винищення цивільного населення є суспільна атмосфера нетерпимості та ворожості, яка може розвинутиися або із національної культури, яка не надає великого значення людському життю, або ж може бути штучно створена засобами тоталітарної пропаганди. Принциповим моментом цієї суспільної атмосфери є відчуття вищості над призначеною на винищення групою: “члени домінуючого суспільства повинні сприймати своїх потенційних жертв менш повноцінними: як “язичники”, “дикуни”, “варвари”, “невіруючі”, “дегенерати”, “ритуальні убивці”, “расові покидьки”, “класові вороги”, “контрреволюціонери” тощо. Однак, самого по собі цього недостатньо для того, щоб злочинці вчинили геноцид. Щоб здійснити геноцид, злочинці повинні мати сильну, централізовану владу та бюрократичну організацію, а також осіб із

⁹ Staub E. The Origins and Prevention of Genocide, Mass Killing and Other Collective Violence // Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology. Vol. 5 Iss. 4. P. 305–306, 307.

¹⁰ Staub E. The Origins and Prevention of Genocide... P. 309.

¹¹ Staub E. The Origins and Prevention of Genocide... P. 307.

патологічними схильностями. Також необхідною умовою є кампанія зневаги та дегуманізації жертв”¹².

Переважаюча більшість дослідників теорії геноциду вказують на те, що організатором геноцидних дій може бути тільки держава. На цьому наголошував Рафал Лемкін (1900–1959)¹³. Визначальну роль державного апарату у плануванні і здійсненні геноциду підкреслювали у своїх дослідженнях соціологи Курт Йоганссон, Джек Насан Портер, Мартін Шоу, Ісидор Велліман, політологи Барбара Гарфф та Тед Гар, релігієзнавець Майкл Добковський, історик Френк Челк, Марк Левін, Едріан Геллагер та ін.¹⁴ Австралійський дослідник геноцидів із Університету Ла Троба в Мельбурні (Вікторія, Австралія) Тоні Барта взагалі запропонував увести спеціальне визначення – “геноцидна держава”¹⁵.

Ключову роль централізованої влади та бюрократичного апарату у здійсненні геноциду відзначив ще в середині 1970-х рр. відомий американський соціолог Ірвінг Луїс Горовіц (1929–2012). Проблема використання державного апарату у геноцидних цілях він присвятив монографію “Держава і геноцид”, що вийшла друком 1976 р.¹⁶ Учений зазначав: “До офіційного визначення геноциду потрібно додати соціологічні умови. Насамперед повинні бути виконані дві умови: по-перше, геноцид представляє собою систематичні, тривалі у часі зусилля, скеровані на ліквідацію національної групи, зазвичай

¹² Kakar M. H. *The Soviet Invasion and the Afghan Response, 1979–1982*. Berkeley: University of California Press, 1997. P. 215.

¹³ Lemkin R. *Genocide* // *American Scholar*. Vol. 12. No. 2. 1946. (April). P. 228.

¹⁴ Chalk F., Johansson K. *The History and Sociology of Genocide*. New Haven: Yale University Press, 1990. 461 p.; Johansson K., Chalk F. *A Typology of Genocide and Some Implications for the Human Rights Agenda* // *Genocide and the Modern Age. Etiology and Case Studies of Mass Death* / Ed. by Walliman I., Dobkowski M. Westport: Greenwood Press, 1987. P. 3–20; Porter J. N. *The Genocidal Mind: Sociological and Sexual Perspectives*. Lanham: University Press of America, 2006. 267 p.; Shaw M. *What is Genocide?* Cambridge: Polity, 2007. 176 p.; *Genocide and the Modern Age. Etiology and Case Studies of Mass Death* / Ed. by Walliman I., Dobkowski M. Westport: Greenwood Press, 1987. 340 p.; Harff B., Gurr T. R. *Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides: Identification and Measurement of Cases since 1945* // *Studies Quarterly*. Vol. 32. Iss. 3. 1988. (September). P. 359–371; Levene M. *Genocide in the Age of the Nation State: The Meaning of Genocide*. Vol. 1. London – New York: I. B. Tauris & Co. – Palgrave MacMillan, 2005. 288 p.; Levene M. *The crisis of genocide*. Vol. I: *Devastation: the European rimlands 1912–1938*. Oxford: Oxford University Press, 2013. 545 p.; Vol. II: *Annihilation: the European rimlands 1939–1953*. Oxford: Oxford University Press, 2013. 535 p.; Gallagher A. *Genocide and Its Threat to Contemporary International Order*. London: Palgrave MacMillan, 2013. 241 p.

¹⁵ Barta T. *Relations of Genocide: Land and Lives in the Colonization of Australia* // *Genocide and the Modern Age. Etiology and Case Studies of Mass Death* / Ed. by Walliman I., Dobkowski M. Westport: Greenwood Press, 1987. P. 239–240

¹⁶ Horowitz I. L. *State Power and Mass Murder*. New Brunswick: Transaction Books, 1976. P. 18.

меншості; по-друге, він є наслідком ґрунтового політичного курсу, який забезпечує конформізм та співучасть громадян”¹⁷. Геноцид, І. Л. Горовіц, визначав як “впорядковане та систематичне винищення беззахисного населення державним бюрократичним апаратом”, підкреслюючи, що навіть масові убивства, які вчинені силами, які не є носіями державної влади геноцидом уважатися не можуть¹⁸.

Частина дослідників допускає, що безпосередніми виконавцями убивств можуть бути й особи, які формально не перебувають на державній службі, але діють від імені державної влади. Однак, описуючи такі випадки, визначний дослідник політичного насилля та геноцидів із Ратгерського університету в Нью-Брунсвіку (Нью-Джерсі, США) Манус Мідлярський (нар. 1937 р.) висловлює переконання, що геноцид завжди мусить “спонсоруватися державою”¹⁹. Відповідно до запропонованих М. Мідлярським оцінок, масове насилля можна класифікувати як геноцид лише тоді, коли систематичні убивства є частиною урядової політики, яка, своєю чергою, має екстермінаційні цілі. Крім цього, М. Мідлярський зазначає, що вразливість призначеної для винищення суспільної групи виникає унаслідок спланованих дій владного режиму²⁰.

На сьогодні існує лише один прецедент спроби кваліфікувати на міжнародному рівні як геноцид неурядове насилля. Цим ймовірним геноцидом, до вчинення якого можливо були причетні недержавні сили, є масові убивства, вчинені протягом жовтня 1996 – травня 1997 рр. в східних провінціях Демократичної республіки Конго. Там, згідно із деякими оцінками, місцеві партизани із Альянсу демократичних сил звільнення Конго-Заїру під командуванням Лорана-Дезіре Кабіли, спільно із військами із Руанди та Уганди, що вторглися до країни, фізично знищили або створили умови для смерті від голоду та хворіб від 200 до 220 тисяч руандійських біженців-гугу.

¹⁷ Horowitz I. L. State Power and Mass Murder. P. 18.

¹⁸ Horowitz I. L. State Power and Mass Murder. P. 18, 19.

¹⁹ Midlarsky M. The Killing Trap: Genocide in Twentieth Century. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. P. 22.

²⁰ Ibid.

Утім, в офіційному звіті ООН у цій справі, який зафіксував у Заїрі (Демократичній республіці Конго) 617 серйозних випадків масового насилля та порушення міжнародних норм у період 1993–2003 рр., міститься лише припущення, що події 1996–1997 рр. можна визначити як геноцид. Зокрема, в офіційному звіті ООН зазначено: “важливо провести повне судове розслідування для того, щоб прояснити події, які відбулися в 1996–1997 роках ... тільки таке розслідування та судовий розбір зможуть вирішити, чи становлять ці інциденти злочин геноциду”²¹.

У березні 2015 р. Управління Верховного комісара ООН з прав людини висловило звинувачення в організації геноциду шиїтів, язидів та християн, який здійснювали терористи із Ісламської держави Сирії та Лівану в північному Іраці та Сирії. Однак, слід підкреслити, що хоча це формування й не мало міжнародного визнання, воно фактично контролювало велику територію, представляючи на ній суверенну (хоча й не визнану на міжнародному рівні) владу, яка володіла великими ресурсами та власним бюрократичним апаратом. Цю ситуацію навіть при найбільшому бажанні не можна порівняти із подіями на Волині 1943 р., де головною мілітарною та адміністративною силою були німці.

Співставляючи накреслену дослідниками геноцидів схему розгортання передумов для геноцидних дій та реальний перебіг подій українсько-польського конфлікту 1943 р. на Волині, варто проаналізувати наступні елементи: ідеологія; суспільне виключення, віктимізація та соціально-економічна дискримінація потенційних жертв; організація та ресурси сил, котрі звинувачують в здійсненні масової екстермінації.

Ідеологія

Виняткове значення ідеологічного складника геноциду відзначає переважаюча більшість дослідників. Особливо наголошують на цьому складнику Ервін Стауб, Мухаммад Хасан Какар, Елісон де Форже, Александер

²¹ § 522 // Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the situation of human rights and the activities of her Office in the Democratic Republic of the Congo. 12 July 2013.

Альварес²² та ін. Американська політолог німецького походження Барбара Гарфф (нар. 1942 р.), що працює у Військово-морській академії США в Аннаполісі (Меріленд, США), й протягом майже сорока років займається теоретичними студіями проблем масового винищення цивільного населення, проаналізувала 37 випадків геноцидних дій та політициду, що відбулися у світі в період 1955–2001 рр. На основі опрацьованого матеріалу дослідниця прийшла до висновку, що майже у всіх цих випадках геноцидних дій простежується чітке ідеологічне підґрунтя масового насилля. Іншим важливим висновком дослідниці є те, що всі випадки масової екстермінації цивільного населення у другій половині ХХ ст. були організовані державною владою²³.

Усі широко визнані на міжнародному рівні випадки геноциду в ХХ ст. (вірмен у Османській імперії, українців під час Голодомору 1932–1933 рр., євреїв та циган у Третьюму Райху та на окупованих ним територіях, камбоджійців в період правління червоних кхмерів, тутсі в Руанді) стали наслідком реалізації ідеологічних постулатів, котрі були зафіксовані у вигляді чіткої на недвозначної політичної доктрини, що мала вигляд урядової програми. Ідеологічною підставою до винищення вірмен стали ідеї пантюркізму та панісламізму, котрих дотримувалася молодотурецька партія “Єднання та Прогрес”, яка перебувала при владі в Османській імперії в 1908–1918 рр. Масову екстермінацію євреїв та циган німецькі нацисти виправдовували своїми расовими теоріями та расовим законодавством Третьюго Райху, яке було кодифіковане протягом 1933–1935 рр. В основі геноцидної політики російських більшовиків та червоних кхмерів лежали марксистські уявлення про прогресивні та приречені на відмирання суспільні класи й принципову можливість перебудувати світ, користуючись як радикально

²² Staub E. *Overcoming Evil: Genocide, Violent Conflict and Terrorism*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 581 p.; Kakar M. *Afghanistan: The Soviet Invasion and the Afghan Response, 1979–1982*. Berkeley: University of California Press, 1995. 392 p.; Des Forges A. *The Ideology of Genocide // African Issues*. Vol. 23. Iss. 2. 1995. P. 44–47; Alvarez A. *Governments, Citizens, and Genocide. A Comparative and Interdisciplinary Approach*. Bloomington: Indiana University Press, 2001. 224 p.; Alvarez A. *Adjusting to Genocide: The Techniques of Neutralization and the Holocaust // Social Science History*. Vol. 21. No. 2. 1997. (Summer.) P. 139–178; Alvarez A. *Destructive Beliefs: Genocide and the Role of Ideology // Towards a Criminology of International Crimes / Ed. by Haveman R., Smeulers A*. Antwerp: Intersentia, 2008. P. 213–231.

²³ Harff B. *No Lessons Learned from the Holocaust? Assessing Risks of Genocide and Political Mass Murder since 1955 // American Political Science Review*. Vol. 97. No. 1. 2003. (February). P. 61.

насильницьким інструментом диктатурою пролетаріату. Ідеологічною основою винищення тутсі в Руанді слугував пропагований на державному рівні моральний кодекс “Десять заповідей гуту”, опублікований в 1990 р.

Слід наголосити, що всі згадані ідеологічні системи були широко популяризовані у рамках урядової пропагандистської політики. Ще одним важливим моментом є те, що всі ці ідеологічні системи пропагувалися протягом тривалого часу: від 4–7 років (Османська імперія, Третій Райх, Камбоджа, Руанда) до 12 років (Радянський Союз).

Український націоналістичний рух у ставленні до поляків, утім як й до усіх інших національних меншин, не виробив чіткої та однозначної ідеологічної програми стратегічного рівня. Своє ставлення до національних меншин українські націоналісти назагал пов’язували з їх лояльністю до майбутньої української держави, не декларуючи жодних апріорно дискримінаційних принципів, які б можна було трактувати як расистські чи шовіністичні. Як переконливо продемонстрували це у своїх студіях Володимир В’ятрович, Василь Деревінський, Роман Кутовий, Олеся Стасюк²⁴, вимоги “усунення всіх окупантів із українських земель” у жоден спосіб не можна ототожнювати із геноцидними доктринами більшовиків чи нацистів.

Спроби представити у якості ідеологічних підвалин полонофобії окремі радикальні ідеї чи ксенофобські настрої, котрі подекуди циркулювали в замкнених та вузьких середовищах українського націоналістичного політикуму, як наприклад “Українську воєнну доктрину” Михайла Колодзінського, є безпідставними. Ці ідеї ніколи не використовувалися у широкій пропагандистській кампанії.

Український націоналістичний рух на західноукраїнських землях, який з моменту свого виникнення перебував у підпіллі, й зазнавав переслідувань як

²⁴ В’ятрович В. Польське питання в ідейно-політичних засадах ОУН(б) // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. Львів, 2005. С. 288–304; Деревінський В. Ставлення ОУН(б) і УПА до сусідніх народів і національних меншин. Київ: Інститут історії НАН України, 2006. 148 с.; Деревінський В. Польське питання в етнонаціональній концепції ОУН // Український визвольний рух. Вип. 12. Львів, 2008. С. 163–180; Кутовий Р. Політика ОУН(б) щодо польського населення Волині в роки німецько-радянської війни // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. № 22. Луцьк, 2010. С. 100–112; Стасюк О. Позиція ОУН стосовно українсько-польських взаємин // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. Львів, 2005. С. 171–189.

польської, так й радянської та німецької влади, не володів достатніми пропагандистськими ресурсами, які б дозволяли ефективно поширювати ідеологічні установки. Окремо слід відзначити, що успішність пропагандистської кампанії великою мірою залежить від авторитету суверенної влади, який легітимізує ідеологічні складники цієї пропаганди, а українські націоналісти такою владою не володіли.

Серед українських мешканців Волині дійсно існували антипольські настрої та упередження, але вони мали зовсім інші джерела, аніж націоналістична пропаганда, як це намагалися свого часу представити радянські, а тепер й окремі польські дослідники. Певною мірою, ці настрої були спадком антипольської та антикатолицької пропаганди тих часів, коли волинські землі входили до складу Російської імперії. Свій внесок у зростання антипольських настроїв зробила комуністична пропаганда у період 1939–1941 рр., котра гіпертрофовано наголошувала на дискримінаційній національній та соціальній політиці Польської держави щодо українців, білорусів та євреїв. Але головним мотиваційним чинником, який формував ставлення українців до поляків, були практичні дії польської влади міжвоєнного періоду, а також постава частини польських мешканців краю у період німецької окупації, що проявлялася як в симпатіях до більшовицьких партизанів так й у спробах використати шляхом інтриг проти українців німецьку окупаційну адміністрацію.

Підготовка

Теоретичні підвалини вивчення “підготовчого періоду” геноциду заклала наприкінці 1970-х рр. американська соціолог Гелен Фейн (нар. 1934 р.). Вивчаючи універсальні особливості, які на думку ученої притаманні кожному із відомих випадків геноциду, Г. Фейн виділила особливе значення початкового етапу штучного відчуження визначеної для знищення людської групи від решти суспільності, формування для неї ролі потенційної жертви. Такий процес дослідниця назвала процесом *віктимізації* жертви, свідомого формування соціальних умов, які виключають співчуття до призначених на масове

винищення людських груп та представляють їх екстермінацію як логічний та неминучий наслідок поведінки самих членів цієї групи²⁵.

Нерозривність підготовчих дій до геноциду та самого масового винищення відзначають у своїх працях Джеймс Веллер, Манус Мідлярський, Ервін Стауб, Даніель Файєрштайн, Жак Семелін²⁶ та ін. Існують десятки праць, в котрих ретельно відтворено покрокову стратегію організаторів Голокосту (дослідження Рауля Гільберга, Артура Ейзенбаха, Саула Фрідлєндера, Генрі Фрідлєндера)²⁷, геноциду вірмен (роботи Дональда Блоксгема, Раймона Кеворкяна)²⁸, геноциду в Руанді (студії Скотта Штрауса, Торстена Рогалля)²⁹ та ін.

Важливою передумовою для ефективної ідеологічної обробки суспільної думки з метою формування “образу ворога”, поступової віктимізації та суспільного виключення майбутніх жертв, є попереднє послаблення соціальної активності потенційних жертв, їх соціально-економічна ізоляція. У такий спосіб організатори геноциду добиваються реалізації одразу трьох цілей. По-перше, зростають упередженість та негативні стереотипи проти призначеної на винищення групи серед загалу населення; по-друге, посилюється зневіра, соціальна апатія та параліч волі до опору в середовищі самої групи, яка соціально упосліджується; по-третє, позбавлена можливостей для нормальної життєдіяльності людська група починає маргіналізуватися у соціально-

²⁵ Fein H. *Accounting for Genocide: The Political Uses of Massacre and Genocide*. New York: Columbia University Press, 1979. P. 210.

²⁶ Waller J. *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. New York: Oxford University Press, 2002. 351 p.; Midlarsky M. *The Killing Trap: Genocide in Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 463 p.; Staub E. *Overcoming Evil: Genocide, Violent Conflict and Terrorism*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 581 p.; Feierstein D. *Genocide as Social Practice: Reorganizing Society under the Nazis and Argentina's Military Juntas*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2014. 276 p.; Semelin J. *Purify and Destroy. The Political Uses of Massacre and Genocide*. New York: Columbia University Press, 2009. 352 p.

²⁷ Hilberg R. *The Destruction of the European Jews*. 3ed ed. New Haven: Yale University Press, 2003. 1354 p.; Eisenbach A. *Hitlerowska polityka zagłady żydów*. Warszawa: Książka i wiedza, 1961. 704 p.; Friedländer S. *Nazi Germany and the Jews. 2 Vols. The Years of Persecution, 1933–1939*. New York: Harper Collins, 1997. 464 p.; *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*. New York: Harper Collins, 2007. 896 p.; Friedlander H. *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995. 431 p.

²⁸ Bloxham D. *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*. Oxford: Oxford University Press, 2005. 329 p.; Kévorkian R. *The Armenian Genocide: A Complete History*. New York – London: I. B. Tauris, 2011. 1040 p.

²⁹ Straus S. *The Order of Genocide: Race, Power and War in Rwanda*. Ithaca: Cornell University Press, 2006. 273 p.; Rogall T. *The Economics of Genocide and War*. Stockholm: Institute for International Economic Studies of Stockholm University, 2015. VIII + 243 p.

економічному плані, що надає організаторам геноциду додаткових аргументів для її соціальної стигматизації (перенесення негативних якостей окремих індивідів в якості соціально-культурного маркера на цілу групу осіб). Досягнути цих трьох цілей можна лише шляхом послідовної дискримінації такої групи за допомогою адміністративних та правових заходів, запровадити які здатна лише суверенна державна влада.

Такий процес соціального виключення, віктимізації та дискримінації потенційних жертв мусить бути достатньо тривалим, продовжуватися принаймні кілька років, перш ніж з'являться тривкі результати. Увесь цей період організатори геноциду мусять інтенсивно підтримувати атмосферу соціальної та культурної неприхильності до призначеної на масове винищення групи, постійно підігрівати серед загалу населення ксенофобські та шовіністичні настрої.

У Османській імперії період посиленого культурного та соціально-економічного тиску на вірмен тривав протягом 1908–1915 рр. – майже 7 років. Поступове соціальне виключення та віктимізація євреїв та циган Третього Райху розпочалися в 1933 р. із приходом до влади нацистів, тож до початку Другої світової війни ця політика також реалізувалася вже 6 років. Активна фаза соціального упослідження українських селян почалася в СРСР навесні 1929 р. із розгортанням масової колективізації та наступного розкуркулення, більш ніж за 3 роки до початку голоду 1932–1933 рр. У контрольованих червоними кхмерами районах Камбожді соціальні експерименти з перебудови камбоджійського суспільства відбувалися 5 років, перш ніж режим Пол Пота вдався до геноцидних дій. Віктимізація руандійських тутсі розпочалася за 4 роки до їх масового винищення.

У випадку подій на Волині немає навіть натяку на таке тривале й свідоме формування українською стороною “образу ворога”, спроб дегуманізувати волинських поляків, шляхом соціально-економічної дискримінації перетворити їх у соціальних вигнанців та аутсайдерів. Навіть за бажання українські націоналісти не змогли б реалізувати такого масштабного завдання, оскільки не

володіли відповідним владними повноваженнями та адміністративним й бюрократичним апаратом, за допомогою котрих можна було б соціально й культурно маргіналізувати та економічно виснажити польських мешканців Волині. Крім цього, слід зважати й на те, що така підготовка геноцидних дій мусила б початися ще до вересня 1939 р., в часи існування на волинських землях польської влади, або принаймні в період 1939–1941 рр., коли західноукраїнські землі перебували під владою більшовиків, а українські націоналісти самі були переслідуваною групою.

Основним чинником, який не дає підстав говорити про підготовку українськими націоналістам суспільних настроїв до “остаточного вирішення польського питання”, є той факт, що українці в складі міжвоєнної Польської держави перебували в культурно, а часто й соціально упослідженому (в порівнянні із поляками) становищі, а отже навіть за найбільшого бажання не могли віктимізувати чи дискримінувати тих, хто стояв на вищому від них щаблі соціальної драбини.

Організація та ресурси

Для виконання геноцидних дій необхідними є великі сили та ресурси. Однією із головних умов практичного здійснення геноциду є монополія на застосування насилля, а також суттєва перевага в силах, котра дозволяє з одного боку ефективно контролювати великі території, а з іншого – тривалий час утримувати на них високу інтенсивність геноцидних дій. Організатори геноциду зазвичай ще на підготовчому етапі блокують території, де має відбутися масова екстермінація, так, аби представники призначених на винищення груп не могли їх неконтрольовано залишити. Така блокада потребує великого матеріального та людського потенціалу, розбудованого та ефективного бюрократичного апарату.

Особливе значення відіграють під час геноциду спеціальні формування потенційних виконавців масового фізичного винищення цивільного населення. Такі формування зазвичай створюють задалегідь для найбільш brutальних та кривавих екстермінаційних акцій. Відомий канадський психолог українського

походження Альберт Бандура (нар. 1925 р.) у своїх дослідженнях переконливо показав, що без радикальних і спеціально підготовлених груп які “генерують насилля”, неможливе жодне зростання масштабної соціальної агресії³⁰.

Провідну роль на першому етапі винищення вірмен в Османській імперії відіграли парамілітарні формування “Гамідіє” (тур. *Hamidiye* – буквально “ті, що належать [султанові] Гаміду”), винищенням євреїв та циган займалися спеціальні айнзатцгрупи поліції безпеки та служби безпеки (*Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD*), а також частини, що входили до структур підрозділів СС “Мертва голова” (нім. *SS-Totenkopfverbände*), виконавцями найбільш brutальних актів геноциду в Камбоджі були бійці загонів “Сантебаль” (кхмер. *Santebal* – “поліція безпеки”), а в Руанді – добровільні формування “Інтерагамве” (кіньяруанда *Interahamwe* – “ті, що діють разом”) та “Імпузамугамбі” (кіньяруанда *Impuzamugamb* – “ті, що мають спільну ціль”). Всі ці формування створювалися з конкретною метою, а їх члени зазнавали потужної ідеологічної обробки, яка мала подолати моральний опір перед убивством цивільних беззахисних людей (зокрема, жінок та дітей).

Також слід відзначити, що всі ці формування були створені задовго до того, як почалася масова екстермінація призначеного на винищення населення. До моменту свого практичного застосування ці геноцидні формування існували: 2 роки в Руанді, 4 роки в Камбоджі, 6 років у Третьому Райху, 15 років в Османській імперії. Прикметно, що й “буксирні бригади”, які під час Голодомору 1932–1933 рр. безпосередньо займалися конфіскацією хліба в українських селян, були створені ще протягом 1929 р., тобто за три роки до початку “терору голодом”.

Нічим подібним українська сторона на Волині в 1943 р. не володіла. Бойові підрозділи Української повстанської армії лише почали формуватися. Їх чисельність на Волині навесні – улітку 1943 р. була надто малою, аби здійснювати систематичні скоординовані напади на велику кількість польських сіл, у той самий час ведучи збройну боротьбу проти радянських партизан та

³⁰ Bandura A. *Aggression: A Social Learning Analysis*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall Inc., 1973. P. 61.

німецької окупаційної адміністрації. Геноцидні дії неможливо скоординовано здійснити на великих територіях без контролю шляхів сполучення та телекомунікаційних мереж. Натомість, український партизанський рух на Волині в 1943 р. був здатний лише протягом обмеженого часу та локально, себто на обмежених територіях контролювати порівняно невеликі райони. Антипольські акції українських повстанців 1943 р. ймовірно переслідували насамперед тактичну ціль, яка полягала у послабленні впливів одного з противників – радянських партизан, котрі отримували підтримку від цивільного польського населення краю.

Висновки

Виходячи із методики, яку застосовують у рамках геноцидних студій, слід відзначити наступне.

Український націоналістичний рух не мав чітко сформульованої антипольської ідеології, яка б примусово нав'язувала концепцію українського домінування та соціально-культурної маргіналізації польського населення, що своєю чергою є безумовною підставою для організації та виправдання геноцидних дій. Ідеологія українського націоналізму в жоден спосіб не легітимізувала упередженого й негативного ставлення до поляків як етнічної групи, не пропагувала вищості українців над іншими народами.

Українська сторона ніколи не здійснювала жодних заходів, які б можна було б кваліфікувати як підготовку до геноциду (заохочення соціального виключення та дискримінації польського населення, що мали б послабити його здатність до опору; пропагандистської дегуманізації та дискредитації волинських поляків; послідовного формування “образу ворога” тощо). Українські націоналісти не намагалися створити соціальних механізмів, які б можна було використати для посилення вразливості та беззахисності поляків, що мешкали на Волині, розриву їх соціальних зв'язків із українським населенням краю, суспільної ізоляції та маргіналізації.

Українські повстанці на Волині в 1943 р. не мали військових та організаційних ресурсів, які б давали їм можливість здійснити злочин геноциду

щодо польського населення краю. Ані організаційні можливості, ані збройний потенціал, якими володів український націоналістичний рух, не були достатніми для того, аби вчинити систематичну, скоординовану та тривалу в часі кампанію геноцидних дій. Українська сторона під час Другої світової війни не здійснювала ефективного контролю Волинських земель, а також не володіла монополією на насилля. Окремо слід підкреслити, що масове насилля цього періоду на Волині не було одностороннім.

Таким чином, оцінювати антипольські акції українського партизанського руху на Волині 1943 р. як заздалегідь спланований та організований геноцид, підстав немає.

ВОЛИНСЬКІ ПОДІЇ 1943 р.: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОЦІНКИ ЗА МЕТОДОЛОГІЄЮ ГЕНОЦИДНИХ СТУДІЙ

Стаття присвячена оцінці українсько-польського конфлікту часів Другої світової війни, зокрема, подій 1943 р. на Волині, відповідно до методології геноцидних студій (*Genocide Studies*). Кваліфікація та інтерпретація злочину геноциду передбачає проведення ретельного аналізу структури цього явища, дослідження його складових частин, динаміки та механізмів їх реалізації, визначення особливостей, які проявляються на певних етапах підготовки та здійснення геноцидних дій. Дослідники, які займалися вивченням та теоретичним узагальненням особливостей злочину геноциду, прийшли до висновку, що геноцидні дії завжди демонструють певні універсальні особливості. Здійснення геноциду неможливе без тривалого підготовчого періоду та без застосування специфічних соціальних механізмів, котрі не виникають самочинно, а є результатом цілеспрямованої діяльності державного апарату. Виходячи із методології геноцидних студій, особливості розгортання українсько-польського конфлікту періоду Другої світової війни на Волині не дають підстав кваліфікувати дії української сторони у ході цього конфлікту, як явище геноциду.

VOLYN EVENTS 1943: CONCEPTUAL EVALUATION BY METHODOLOGY OF GENOCIDE STUDIES

The paper deals with the problem of evaluation of the Ukrainian-Polish conflict of 1940th, in particular, the events of 1943 in Volyn, according to the methodology of Genocide Studies. The qualification and interpretation of the crime of genocide involves a thorough analysis of the structure of this phenomenon, the study of its constituent parts, dynamics and mechanisms for their implementation, identification of features that are manifested at certain stages of the preparation and implementation of genocidal actions. The researchers, who were engaged in the study and theoretical generalization of the features of the crime of genocide, made the conclusion, that genocidal actions always show some universal peculiarities. It is impossible to carry out genocide without a long preparatory period and without the use of specific social mechanisms that do not arise arbitrarily, but are the result of a deliberate activity of the state apparatus. Based on the methodology of genocidal studies, the peculiarities of the deployment of the Ukrainian-Polish

conflict during the Second World War in Volhynia do not give grounds for qualifying the actions of the Ukrainian forces in the course of this conflict as a phenomenon of genocide.

Відомості про автора: Козицький Андрій, доцент, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка